

Baku hanlygy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025
Baku hanlygy BAKU HANLIğI

On sekizinci yuzyılın ortalarına doğru İnan İmparatorluğunda yaşanan derin ekonomik ve politik çöküşün başlıca nedeni kendi devlet anlayışlarının Azerbaycan arazisindeki başarısızlığıdır. Azerbaycan topraklarında halk kurtuluş hareketleri ve 1740'lı yılların sonunda feodal ilişkilerin yeni bir boyut kazanması sonucu 20 kadar hanlık meydana gelmişti. Bu hanlıklardan biri de Bakü Hanlığı idi.

■ Tarafımızdan araştırılan konunun farklı yönler

inin açıklanıp incelendiği birçok Azerbaycan ve Rus tarihçilerinin çok ciddiyyetle yazılmış eserlerine hakettikleri önem ve değerini vererek onlardan en iyi şekilde yararlanacağımızı, makalede geniş çapta çeşitli kaynakların ve bilimsel araştırma alanına çoğunlukla ilk kez getirilen zengin arşiv malzemelerinin karşılaştırmalı incelenmesi için çaba göstereceğimizi, Bakü Hanlığı'nın sosyal-ekonomik ve politik tarihiyle ilgili meselelerin daha derinden aydınlatılmasına çalışacağımızı belirtmek istiyoruz.

Nadir şah Afşar'ın askeri güce dayanan birleşik devleti, politik yönden pek sağlam ve dayanıklı değildi, çünkü onun farklı illeri ekonomik bakımdan kopuk-parçalanmış bir hale gelmişti. Civar köyleriyle birlikte Bakü Hanlığı da bu illerden biriydi. Büyük toprak sahiplerinin çoğalması İnan'da olduğu gibi, Azerbaycan'da da merkezi hakimiyetten uzaklaşmaların esas nedenini oluşturuyordu... Bu arada, Nadir şah kendisinin baskıcı rejiminden kaynaklanan ve giderek şiddetlenen halk hareketini bastırmakta başarısız olunca, feodalların büyük bir kısmını kendisinden soğutup uzaklaştırdı[1] ve bununla da merkezi hakimiyete bitirici darbeyi indirmiş oldu. Bunun yanı sıra, 1730-1740'lı yıllarda

İran egemenliğine karşı Azerbaycan halkının bağımsızlık uğruna verdiği savaş, sadece Nadir Şah devletinin direklerini temeline kadar sarsmakla kalmayıp, aynı zamanda Azerbaycan arazisi üzerinde İran egemenliğinin tamamen kaldırılmasına ve bağımsız hanlıkların meydana gelişinin tümüyle durdurulmasına neden oldu. Yerli feodaller, halk kurtuluş hareketından yararlanarak ülkenin farklı yerlerinde hakimiyeti ele geçirdiler ve kendilerini bağımsız hükümdar, han ilan ettiler. Bu nedenle de ünlü Azerbaycan bilgini, tarihçi Abbaskulu Ağa BaküHanov, İran askeri kuvvetleri ülke dışı edilince “hemen her bölgede bağımsız hakimlerin meydana geldiğini”[2] yazmıştır. Bakü’de İran rejimi aleyhine mücadeleye Dergah-Kulu Han’ın oğlu Mirza Muhammet önderlik ediyordu. Kendisini bağımsız “Badkuye hakimi veya Bakü hükümdarı”[3] ilan eden Mirza Muhammet Han, Bakü Hanlığı’nın kurucusu idi.

Böylece, Bakü bölgesinde büyük toprak sahiplerinin az sayıda olmasına rağmen, burada merkezi Bakü olan bağımsız hanlığın teşekkülü, kendi imkanlarının çok üzerinde vergilerin ağırlığı altında ezilen yerel nüfusun, ortaya çıkan olaylar dışında kalmak istemedikleri, isteseler bile zaten kalamayacakları gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Hatta Mirza Muhammed Han’ın askeri gücü, Nadir Şah’ın ordusuna yakın olsa bile[4] kendisinin İran egemenliğinden kurtulma ve bağımsız hanlık kurma yolundaki çabaları başarısız kaldı ve hiç bir zafer kazanamadı.

Bakü şehri ve 39 köy[5] dahil, Bakü Hanlığı çok da büyük olmayan araziye kapsıyor (uzunluğu 75 verste ve en fazla genişliği de 30-40 verste yakın) ve tüm Apşeron yarımadasını içine alıyordu.[6] Hanlık doğudan, kuzeyden ve güneyden Hazar denizi ile, batıdan ve güneybatıdan Şamahı Hanlığı ile, kuzeybatıdan ise Guba Hanlığı ile çevrilmişti. 1810 yılına ait veriler, Bakü Hanlığı’nın nüfusunun az sayıda olduğunu gösteriyor; 7622 erkek nüfus (şehirde 2235 kişi, köylerde 5387 kişi)[7] toplam nüfus sayısı ise 15244 kişiydi. Hanlığın nüfusu karışık olsa da, çoğunluğu Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu. Bilindiği üzere, Ermenilerin Bakü’ye gelişi daha XVIII. yüzyılın birinci yarısında Çar hükümetinin

izlediği g siyaseti ile ilgilidir.[8] Fakat bu siyaset bütünlükte başarisızlığa uğramıştı. Sadece bazı Ermeni aileleri Hazar Denizi kıyısındaki eyaletlere yerleştirilmiş ve Bak de bundan nasibini almıştı. XIX. yüzyılın başında Bakü'ye 24 Hane[9] yerleşmişti. Bakü köylerinde ise ermeni aileleri genellikle hiç yaşamıyorlardı.

Kuşkusuz, Bakü Hanlığı'nın arazice kk ve nüfus sayısı itibariyle de az olması burada karmaşık ve çok dallı bir yönetime gerek bırakmıyordu. Ama Bakü Hanlığı, diğer hanlıklarla eşit düzeyde gelişme göstermiş ve tipik bir feodal devlet gibi formalalaşmıştı. Burada yönetim (mali, askeri, yargı) tamamen Han'ın ellerinde toplanmıştı ve "Han, Hanlığı zel malikanesi gibi yönetiyordu".[10] Başka bir deyişle, her Hangi bir feodal devletinde olduğu gibi, Bakü Hanlığı'nda da siyasi hakimiyet feodalın elindeydi ve bu sistem başlıca olarak köylülerin yerleştiği topraklarda feodalların mülkiyet haklarını savunuyordu.

Bakü Hanlığı'nın bağımsız durumu burada üretici glerin artmasına, köy ekonomisinin, zenaatın ve ticaretin kalkındırılmasına koşullar hazırlıyordu. Diğer hanlıklarla aynı sırada bulunan Bakü Hanlığı koşularından sadece arazi kklğ ile değil, nüfusunun azlığı ile de ayrılmaktaydı. Bunlar da Bakü Hanlığı'na kıyaslanamaz avantajlar sağlamaktaydı. Bu zellikler diğer hanlıklar içinde Bakü'nn özel yerini belirliyor ve hatta bu verilerle kendisinin birincilik sırasını pekiştiriyordu. Bu belirleyicilere Bakü'nn jeopolitik durumu ve zengin doğal kaynaklarını da eklemek gerekir. Petrol, tuz, safran, vb. gibi Bakü hakimlerinin başlıca gelir kaynağını oluşturan tüketim maddeleri, ticaretin gelişmesine yardımcı oluyordu. Bütün bunlara bir de limanları eklersek XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Bakü Hanlığı ekonomisinin canlanmasının doğal olduğunu söyleyebiliriz.

Verimli topraklardan yoksun Bakü Hanlığı petrol, tuz gibi bol mineral, endüstriyel maddeler ve madenlerle zengindi. Apşeron yarımadasının başlıca petrol kaynakları Balahanı, Surahanı, Binegedi köylerinde toplanmıştı. Bakü'den güneye beş verstlik

mesafede ise küçük, ama pek verimli Bibi Heybet petrol alanı bulunuyordu. Bu çeşitli verilere dayanarak, XVIII. yüzyılı sonlarında Apşeron'da 100'ü aşkın siyah ve 15'ten fazla da beyaz petrol kuyusunun bulunduğunu söylemek mümkündür.[11] Beyaz petrol yüksek kaliteye sahip olduğundan günlük yaşama çabuk girdi ve sadece aydınlatma ve ısıtmada kullanılmakla kalmayıp, tedavi amaçlı olarak da yararlı tüketim kaynağı oldu.[12] Başlıca olarak Bakü yakınlarında bulunan Masazır gölünde ve Zığ köyünde çıkarılan tuz özellikle Şamahı, Şeki Hanlıkları'na, aynı zamanda da Rusya ve İran'a ihraç ediliyordu.[13] Bakü Hanlığı'nın toprağı pek değerli tarım bitkisi olan ve özel sulama gerektirmeyen safranın yetiştirilmesi için gayet uygundu.[14] Burada yıllık 400-500 kadar safran üretiliyordu.[15]

Bu üretime rağmen, Bakü Hanlığı'nda sahte safran imal edenlere de rastlanıyordu. Bunu yapan sahtekar tespit edildiğinde hemen 100 manattan 200 manata kadar (ruble) para cezası ile cezalandırılıyor, ayrıca, sahtekarın yüzüne safran sürülüyor ve sakalı kesiliyordu.[16]

Bakü Hanlığı'nın toprak ve iklim şartları burada pamuk, kırmızı boya (kızıl kök), zire (anasongillerden pek aromalı tohum), susam vb. gibi baharat bitkilerinin yetiştirilmesi için uygundu. Ama bu, çiftçiliğın geniş çapta yapılmasına da engel oluyordu. İşte bu yüzden, adı geçen bölgede nüfustan 'malcahat' diye adlandırılan vergi alınmıyordu. Bu verginin yerine ise köylüler yılda üç gün Bey'in toprağında çalışarak 'biyar' adı verilen mükellefiyeti kesinlikle yerine getiriyorlardı.[17]

Petrol kuyularına yakın bölgelerde oturan köylüler ise Han'a ayrıca bir vergi ödemiyorlardı. Bunun yerine çok az miktarda petrol karşılığında han için bedava petrol çıkarmakla görevliydiiler.[18] Buğday ürününün kıt olduğu yıllarda hanlık sakinleri beyaz petrol ve tuzu esas itibariyle Guba ve Talış Hanlıklarından getirilen buğdayla takas ediyorlardı.[19]

Şehir nüfusu değişik zenaat işleri ve ticaretle uğraşıyordu. Zenaatlardan en çok gelişen dokumacılık ve halıcılık idi. "Nov Hanı", "Goradil", "Kala" vb. gibi Apşeron halıları

meşhurdu.[20]

Coğrafî konum ve elverişli limanların bulunması burada gemi yapımının geliştirilmesi ihtiyacını doğuruyordu. Önemli ithal malların, özellikle Guba ve Talış Hanlıklarından ithal edilen hammaddelerin getirildiği Bakü, Azerbaycan'ın tek gemi yapım merkezi idi.[21]

Volga-Hazar transit yolu üzerindeki uygun coğrafi konumu, büyük limanların var olması, Apşeron yarımadası'nın doğal zenginlikleri, özellikle petrol, tuz ve sanayii eşyaları Bakü ticaretinin sadece Azerbaycan'ın diğer şehirleri ile değil, güney Kafkasya, doğu ve batı Avrupa ülkeleriyle ilişkilerinin de gelişmesini sağlıyordu. Bir başka deyişle bu özellikler, Bakü Hanlığı'nı tüm bölgenin ticaret merkezine çevirdi ve Azerbaycan'ın feodal sistemi burada şekilleniyordu.

Bakü kalesinde günümüze kadar gelen Hint, Multanı, Buhara, Lezgi Hanları vb. Bakü Hanlığı'nda aynı dönemde kervan ticaretinin de yaygın olduğunu göstermektedir. Hazar Denizi'nin tüm batı kıyıları Bakü Hanlığı için doğal koruma görevinin dışında, kıyı boyu doğal limanlar da Bakü'nün stratejik ve ekonomik konumu açısından eşsiz önem taşımaktaydı.[22] Doğanın ortaya çıkardığı bu tabii ve güvenli gidiş geliş yolu üzerindeki limanların güvenirliliği birçok kimse tarafından kabul görmüştür.[23] Elverişli ve kısmen güvenli limanların mevcutluğu XVIII. yüzyılın ikinci yarısında doğu ticaretinin merkezini İran'dan Azerbaycan'a, özellikle de Batı ile doğu arasında köprü oluşturan Bakü'ye taşınmasına neden olmuştur. Üretim malları, özellikle, petrol, tuz, safran gibi Bakü Hanlığı'na has ticaret maddeleri, uluslararası piyasada büyük rağbet görüyordu. Bu şehir transit ticaret alanında da ilk sıralarda yer alıyordu. Çok sayıda arşiv belgesi de Bakü'den Volga-Hazar yolu ile Azerbaycanla Rusya arasında geniş çapta ticaretin yapıldığını göstermektedir. Bununla da Azerbaycan, Rusya'nın gelişmekte olan dokumacılık sanayii için hammadde kaynakları deposuna çevrilmiş durumdaydı.[24] Bunun dışında, Rusya vasıtasıyla batı Avrupa mallarının ithali de gerçekleştiriliyordu.[25]

Hatta, Bakü'de Rus konsolosluğunun kapatılması,[26] iç

münakaşalar, tek bir para sisteminin, ölçü ve ağırlık sisteminin bulunmaması, Bakü Hanlarının gümrük siyaseti, eşit olmayan ticaret koşulları gibi Rus-Azerbaycan tüccarlarının ticaretinin normal akışını engelleyen olumsuz faktörlere rağmen, XVIII. yüzyılın ortalarında Bakü civarı ve Hazar Denizi Rus-Doğu ticaretinin kalıcı bir merkezi olarak rol almıştı.

Rus ve Bakü makamları Hazar ticaretinin önemini ve bu ticarete de Bakü Hanlığı'nın egemen rolünü pek iyi anlıyorlardı. Bu sebeple Rusya'nın her şeye rağmen, Hazar Denizi'nin tek sahibi olmak uğruna harcadığı çabalar, Çar hükümetinin 1732 yılında İran (Reşt), 1735 yılında imzalanan Gence anlaşmalarının yerine getirilmesi için kendi iradesini dayattığı bağımsız Bakü hakimiyetinin sürekli direnişleriyle karşılaşılıyordu.[27]

Kendi niyetlerine ulaşmak yolunda Rusya her türlü yonteme başvuruyordu. XVIII. yüzyılın 90'lı yıllarında Bakü'de Rus askerlerinin küstah davranışları, edepsizlikleri, Azerbaycan-Rusya şehirlerinde bulunan Bakü tüccarlarının malları da dahil, mamüllere gümrük rüsumunun arttırılması, Rus memurlarının yolsuzlukları vb. sebeplerden dolayı, Bakü Hanları da benzeri tepkiler vermeye başladılar. Onların emri ile Rus tüccarlarından özel olarak, büyük miktarda 'rahtari' olarak adlandırılan gümrük rüsumu alıyorlardı, ayrıca Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han'ın hükümdarlığı döneminde Bakü rahtari başgediklisine gümrük vergisi ödemekten imtina eden, yani rüsum vermek istemeyen Rus tüccarlarına karşı kaba kuvvet kullanma hakkı tanınmıştı.[28] Rusya Devleti Hazar Denizi bölgesinde egemenlik insiyatifini tam olarak kendi elinde tutma çabaları gösterdiği dönemde Bakü hakimlerinin de faaliyetleri ticarete dengesiz koşulların kaldırılmasına karşı yöneltilmişli ve bu doğrudan doğruya kişiliğini kabul ettirme çabasından başka bir şey değildi.

Bununla birlikte, sözü edilen dönemde bazı engeller olmasına rağmen Bakü Hanlığı ile Rusya arasında ticaret ilişkileri, yine de istikrarlı bir seyir takip ediyordu. İki devlet arasında ticari ilişkiler geliştirdi ve Bakü şehri de Rusya'nın Yakın

ve Orta Doğu ülkeleriyle ticaretinde köprü rolünü oynuyordu. Bu da rastgele değildi, Bakü'nün çeşitli ülkeler arasında bir köprü oluşturması üzerine Rus kaynaklarının birinde bunun kanıtı özellikle şu şekilde öne çıkarılıyor, "Müslüman şehirleri arasında kendisine hiç bir rakip yoktu hiç bir şehir de, şu ana dek Rusya ile bu kadar daimi ilişkilerde bulunmamıştır".[29]

Fakat, Apşeron'da petrol üretiminin artışı, ticaretin gelişimi vb. gibi Bakü'nün bütün bu avantajları sadece ekonomik büyümelere yol açmakla kalmayıp, eninde sonunda Bakü Hanlığı'nın, Rusya da dahil, çeşitli güçlü devletler tarafından hedef haline gelmesine neden olmuştur. Buna göre, Bakü Hanlığı var olduğundan bu yana, onun hakimleri aralarındaki tüm çelişkilere rağmen, tartışılmaz ideali olan bağımsızlığını hep kanla savunmaktaydı. Ona Bakü Hanlığı'nın kurucusu Mirza Muhammet Han liderlik ediyordu. Kendisinin hakimiyete gelişi 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümü sıralarına rastlar. Mirza Muhammet Han, Şahın ölümü sonrası İran'da şah hakimiyeti uğrunda şiddetlenen feodal savaşının ortaya çıktığı durumda şahlık iddiasında bulunan ayrı ayrı kişiler arasındaki liderliği ele geçirdi ve İran egemenliğine tabi olmaktan vazgeçti. Bakü Hanlığı ve diğer Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını da kendisine tabi kılmaya çalışan İbrahim Şah tahta oturunca Bakü hükümdarınının asıl amacı meydana çıktı. 1749 yılında İbrahim Şah, Azerbaycan Hanlıklarının liderlerinden 10 bin askerin kendisine hizmet etmek üzere İran'a gönderilmesi talebinde bulunurken, Bakü Hanı Mirza Muhammet Kulu Han, şaha karşı koyarak, talebini yerine getirmede. Bunun üzerine de şah kendisini sultana şikayet etti.[30] Ama, şahın onu şikayet etmeye hiç bir tüzel hakkı yoktu. Bakü Hanı şahın fermanını saymayarak, İran tarafından beklenen saldırıdan korunmak için hazırlıklara başladı.[31]

Bakülü Muhammet Han'ın böyle davranışı, bazı Azerbaycan Hanları tarafından da destek buldu. Onlar da Muhammed Han'la birlikte hareket etmeyi kararlaştırdılar. Fakat müttefiklerin birleşik kuvvetleri, İbrahim Şah'ı destekleyen Şamahılı Hacı Muhammet Ali Han'la savaşta yenilgiye uğradı.[32]

Bu yenilgiye rağmen, Azerbaycan hanlıklarının en önemlilerinden olan Bakü ve Kuzey Azerbaycan'ın diğer hanlarında kendi bağımsızlıklarını korumak uğruna çabaların doğmasına neden oldu ve onların sonraki mücadelelerine özendirici etki yaptı.

Yeni oluşmaya başlayan Bakü Hanlığı, doğal olarak ekonomide olduğu kadar, askeri bakımdan da henüz pek kuvvetli değildi. Bu yüzden de Hanlığı İran'ın işgalinden ve köleleştirme hareketından korumak için Bakülü Mirza Muhammet Han, kendisinden daha güçlü bir devlet olan, komşusu Rusya'dan destek almayı kararlaştırdı. Bu amaçla da, o, Rusya devletinin temsilcisi, A. Çerkasski'ye saygı ve itibar gösterdi.[33] Bakü Hanı Mirza Muhammet Han malikanesinde kendisini ziyarete gelen Çerkasski'ye Nadir Şah'ın torunu Mirza'nın İbrahim Şah aleyhine seferiyle ilgili Reşt'e gitmemesini tavsiye etti.[34] Çerkasski Apşeron'da kaldı ve hatta Bakü Hanı'na iki vizon manto ve iki samur kürkü hediye etti.[35]

Rusya'nın şahsında kendisine kuvvetli müttefik kazanmaya çalışan Bakülü Mirza Muhammet Han, destek almak amacıyla Rusya'ya başvurdu. 1749 yılı sonunda kendi temsilcisi Hacı Rehim'i Astrahan'a gönderdi. Ayrıca, Astrahan valisine kendisine un göndermesi ve bir de "İmparator majestelerinin onu kendi sadık tebaalarının Hanı ve Bakü'nün koruyucusu olarak lütfedip tanımasını" rica etti.[36]

Diğer taraftan da, XVIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan hükümdarları arasında şiddetlenen iç çekişmeler ortamında, çok büyük ve kuvvetli olmayan bir Hanlığın lideri olan Mirza Muhammet Han, yeteri kadar askeri güce sahip değildi. Ama kendi hanlığının bağımsızlığını korumak için çeşitli manevralar çeviriyor, zaman zaman da taraf değiştirerek diğer feodal hükümdarıyla da birleşmek zorunda kalıyordu.

Bakü Hanı'nın faaliyet ve davranışlarında gözetilen ikilik, hanlığın bağımsızlığını sağlamak, onu herhangi bir saldırıdan korumak, savunmak vb. gibi hanlığın çıkarları uğruna yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. 1757 yılında İran tahtı iddiasında bulunan Muhammet Han, (Kacar'ın tehlikesi ile yüz yüze kalsa bile) Gence'ye Şahverdi Han'a kendi elçisini göndererek, Gence

Hanlığı'nın top ustalarından kendisi için top (kendisinde bulunan beş adet küçük bakır topun dışında) yapmalarını talep etti.[37] O sırada Muhammet Hasan Han tarafına geçen ve çarpışma alanında karşı karşıya gelmekten kaçınan Şahverdi Han'dan red cevabı alınca, Mirza Muhammet Han, diğer Azerbaycan hükümdarlarının yanı sıra, kendi elçisi Hacı Abdul Ali'yi hediyelerle Muhammet Hasan Han'a gönderdi.[38]

Fakat bu da Muhammet Hasan Han'ı kendi saldırgan niyetlerinden alıkoyamadı. Türk sultanınca Şamahı, Bakü, Guba şehirlerinin kendi hakimiyeti altına verilmesi üzerine Muhammet Hasan Han, Kacar'ın talebine cevap olarak Bakü Hanı diğer Hanlarla birlikte "... eğer onlar Türk sultanınca güçlendirilirseler, o zaman biz de İmparator sarayına yazıp onların[39] tarafımızdan yıkıma uğratılmayacaklarına neden böyle kesin bir şekilde inandıklarını soracağız" diye görüş bildirdiler.

Tüm Azerbaycan Hanları dahil, Bakü Hanı da, kendi hanlıklarının çıkarlarını savunmaya çalışarak İran Şahlığı iddiasında olanlara karşı mücadelede Rusya tarafından İran'a karşı savaş açabilirlerdi. Ama, çok geçmeden, Azerbaycan Hanları ve Gürcü feodollarının birleşik güçlerinin baskısı altında Muhammet Hasan Han geri çekilmek zorunda kaldı.[40]

Böylece, müthiş fetih karşısında, diğer Kuzey Azerbaycan Hanlıkları ile beraber, Bakü Hanlığı'nın da bağımsızlığı korunmuş oldu.

1750 yıllarından başlayarak güçlenen Guba Hanlığı kendi arazisini genişletmek için mücadeleye başladı. Bu mücadeleye önderlik eden Feteli Han Gubalı, Azerbaycan topraklarını tek devlette birleştirmeyi kendine amaç edindi. Kendisinin başarılı siyaseti sayesinde Salyan (1756 yılında) ve Derbent Hanlığı (1759 yılında) Guba Hanlığı'na katılmışlardı. Fetheli Han Gubalı, Derbent'i feth etmesi sonrası, gözlerini sadece ticarî-ekonomik yönden değil, askeri-stratejik yönden de büyük önem taşıyan Bakü Hanlığı'na çevirdi. Bundan başka, Feteli Han, Bakü Hanlığı'nın Azerbaycan'ın diğer bölgelerle, ilk önce yıllardan beri ekonomik ilişkilerinin bulunduğu Rusya bölgesiyle arasında bir bağlantı halkası oluşturduğu gerçeğini göz önünde bulundurarak, Hazar'da doğal limanlarla ticaret

yapılması üzerine kendi zenginlikleri ile (mineralleri) beraber Bakü'yü, kendisinin siyasi ve ekonomik planlarının gerçekleştirilmesinde dayanak noktasına çevirmek istiyordu. Bakü Hanı da, öncelikle, Feteli Han Gubalı'nın şahsında kuvvetli bir müttefik desteğine sahip olmak amacıyla, onun askeri operasyonlarına, özellikle de 1765-1767 yıllarında Şamahı Hanlığı'na karşı hareketlerine katılmıştır.[41] Guba hakiminin siyasetini destekleyen Bakü Hanı, Şamahı tüccarlarının Bakü'ye gelmesini yasakladı.

Feteli Han, kendisinin siyasi amaçlarını başarıyla gerçekleştirebilmek için bir evlilik diplomasisi kullandı. 1766 yılında Feteli Han Gubalı, Emir Hamze Karakaytak adlı birisine vadettiği pek enerjik kızkardeşi Hatice Bike'yi, Mirza Muhammed Han'ın iradesi zayıf oğlu Melik Muhammed'e vererek onunla yazılı bir sözleşme yaptı. "O, her zaman Guba Hanı Feteli Han'a olduğu kadar, onun Hanlığı'nın haleflerine de itaatte bulunacaktı".[42] Böylece kız kardeşi Hatice Bike'yi Melik Muhammed'e vermek yoluyla Feteli Han, hükümlü ve kesin karakterli kızkardeşi Hatice Bike sayesinde Bakü Hanlığı'nın Guba Hanlığı'na bağımlılığını sağlamış oldu. O zamandan başlayarak Bakü hükümdarı Melik Muhammed Han'ın (1768-1784) iç işleri sırf Guba Hanı'nın isteği üzerine yürüyordu.

Böylelikle, Bakü Hanı, Derbent'in işgali sonrası Feteli Han'ın Derbent Hanı'nı tahtan indirdiği gibi kendisini de tahttan yoksun kılacağından korkuyordu.[43] Bakü Hanı kendisine teklif edilen ittifakı imzalayarak, Guba Hanı'na kendisinin fiilen bağımlılığını itiraf etti ve özel hakimiyet güvenliğini sağlamış oldu.

Bakü Hanı, her şeyden önce, Feteli Hanın ilk talebi üzerine, askeri kuvvetlerini bildirecek, herhangi bir askeri hareket olduğunda kendi kuvvetlerinin başında savaş yerine gelecek, Guba Hanı tarafından esir alınan sahiplerin beslenme ve bakımı gibi görevleri yerine getirecek idi.[44]

Guba Hanı, hemen her türlü konuşma ve görüşmelerine katılan Bakülü Melik Muhammed Han'a pek güvenmiyordu. Şöyle ki, 1779 yılı başlarında Melik Muhammed Han, Guba Hanı ile "genel

dostluk anlaşması” yapmak üzere Karabağlı İbrahim Han’ın yanına gönderilmişti. Fakat İbrahim Han, Melik Han’ın misyonundan şüphe ettiği için, onu esir aldı. Ama iki yıl sonra Melik Muhammet Han’ı serbest bırakmak zorunda kaldı, çünkü Feteli Han kendi elçisinin serbest bırakılıp gelmesini beklemeyerek, büyük bir ordu toplayıp Bakülü Melik Muhammet Han’ın “imdadına koşmak üzere” sefere çıktı. Bunu duyan İbrahim Han Bakü Hanı’nı serbest bıraktı. Serbest kalan Melik Muhammet Han, 1781 yılının Ocak ayında Bakü’ye döndü.[45]

Feteli Han’ın siyaset işleriyle meşgul olduğunu fırsat bilen Melik Muhammet Han, gümrük vergisini artırmak yoluyla hazineyi doldurmak amacıyla, “rahtari” parasının alınmasında, Rus tüccarları da dahil olmak üzere, dışardan gelenlere karşı gayet kaba siyaset yürütmeye başladı.[46] Tabii ki, ticari açıdan Hazar Denizi’nin önemini anlayan Rusya Devleti bu durumdan hoşnut değildi. Bu ticaret yolunu ve buradan elde edilen gelirleri de kaybetmek istemiyordu. Bu yüzden de 1781 yılının Haziran ayında kendi kumandanlığı altında Azerbaycan’a askeri müdahalede bulunan Graf Voyniç’e diğer taleplerin yanısıra...”Bakü Hanından 50 bin ruble almak, Bakü’yü topa tutup tahrip etmek ve Melik Muhtar (Melik Muhammet-M. İ.) Han’ı tahtan indirip, Bakü tahtına başka bir hükümdar getirmek, her ne pahasına olursa olsun, Rus tüccarlarının haklarını savunmak” gibi görevler verilmişti.[47]

Böylece, bu siyasi hareket Rusya’nın söz konusu bölgeye münasebetinde sömürgeci kimliğini tümüyle ortaya çıkardı. Rusya’nın bu niyeti, askeri müdahaleden bir yıl sonra, 13-26 Ağustos 1782 yılında Feteli Han arasında Bakü’de yapılan aralıklı konuşmalar sonucu Rus tüccarlara kolaylıklar sağlanması ve onların korunmaları da garanti altına alınmış oldu.[48]

Voynoviç’in bu seferi İran ve Türkiye hakim çevreleri arasında bir telaşa neden oldu. Bununla ilgili olarak Türk sultanı, Bakü Hanı Melik Muhammet Han dahil, Azerbaycan hükümdarlarına Rusya’ya karşı, kendilerine özel himayesi ve desteğini teklif etmek üzere, kendi elçisini muhtelif hediyelerle Azerbaycan hanlıklarına gönderdi. Diğer Hanların yanısıra, Bakü Hanı

Melik Muhammed Han'a da 5 bin ruble ve saatlar gönderilmişti.[49] Gubalı Feteli Han, kendisi bu zamana kadar Osmanlı Devleti'nden yardım için ricada bulunmuş olmakla birlikte kendisini tüm Azerbaycan hükümdarı olarak Rusya'ya tanıtmak ve hükümdar olarak kabullendirmek için çaba harcıyordu. Bunun için de kendisine gönderilen mektup ve hediyeleri kabul etmedi ve Bakü Hanı'na "Paşanın gönderdiği elçiyi, getirdiği tüm hediyeleriyle beraber geri göndermesini." emretti.[50] Fakat Astrahan valisi Jukov'un kinez Potyemkin'e bir ihbarında, Bakü Hanı'nın, Rus kuvvetlerinin gelmesi üzere Osmanlıya, gönderdiği arabulucu ile Rusya'yı şikayet etmek istediğini belirtiyor ve şu şekilde uyarıyordu: "o limanda tüm karşı koyma tedbirleri alınsın, Rus filosu kuvvetleri Hanı sıkıştırmak istiyorlar.[51] Feteli Han Gubalı'nın Voynoviç'le yaptığı konuşmalar Feteli Han'ın Bakü Hanı üzerinde büyük etki sahibi olduğunu açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, Melik Muhammed Han'ın Osmanlıyla gizli ilişkileri ve Rusya'ya aldırış etmeyişi, Bakü Hanı'nın kendisinden önceki hükümdar gibi, Hanlığın bağımsızlığını kaybetmekten korkarak siyasi manevralar çevirmek istediğini göstermektedir. Astrahan valisi Jukov, Rus tüccarlarının Melik Muhammed Han tarafından baskıya uğraması ve Melik Han'ın Osmanlıya olumlu ilgisini göz önünde bulundurarak Bakü Hanı'nı başka türlü değil de açıkça 'Rusya için zararı dokunabilecek birisi.' ve 'uzun zamandan beri Rusya tarafına düşmanca bakan biri' olarak karakterize ediyordu".[52]

1784 yılında Melik Muhammed Han, Mekke'yi ziyaret için sefere çıktı ve yolda öldü.[53] Onun yerine kardeşi Hancan Bey'i hükümdar yapmak istediler. Fakat Melik Han'ın eşi "Hanım" Hatice Bike buna izin vermedi ve kocasının yerine henüz 11 yaşını doldurmamış olan oğlu II. Mirza Muhammed Han'ı tahta çıkardı. Reşit olmayan hükümdar, Feteli Han Gubalı'nın himayesi altında bulunuyordu. Bu yüzden de Hanlığın yönetimi fiilen küçük yaştaki Han'ın naibesi "Hanım" Hatice Bike'nin eline geçti.

1780 yıllarında İran'da Gacar Hanedanı'nın temsilcisi Ağa

Muhammet Han'ın açıkça Azerbaycan Hanlığı'nı tehdit ettiği sırada Feteli Han Gubalı kendisinin kuzeydoğu Azerbaycan hudutlarını kapsayan devletin tehlike ile yüz yüze kalmasından sakınarak, güneyden gelen tehlikeden korunmak için, aynı dönemde Azerbaycan topraklarında gözü olan ve bu yönde planlarını gerçekleştirmek isteyen, fakat niyetini saklayan Rusya'ya dayanmayı kararlaştırdı.

Feteli Han Gubalı'nın öğretü üzere küçük yaştaki II. Mirza Muhammet Han, kendi namına 1785 yılında kendi topraklarının Rusya tarafından himaye altına alınması hususundaki rica mektubunu P. S. Potemkin'e gönderdi.[54] 1787 yılında ise Guba hakimi Feteli Han kendisi başta Mirza Sadık Mamet Veliyev olmak üzere S. Peterburg'a, elçiliğe mektup gönderdi. Mektupta, Feteli Han "kendisine söylenenlerin hepsini yerine getireceğini. kendi sadakatının belirtisi olarak, hiç çekinmeden Bakü ve Derbend'i vereceğini" vaat ediyordu.[55] Nitekim bu iki şehir stratejik ve ticari açıdan Rusya için büyük önem taşımaktaydı.

Ama Guba Hanı ile Rusya arasında yapılan sonraki görüşmeler Feteli Han'ın ölümü nedeniyle 22 Mart 1789 yılında Bakü'de yarıda bırakılmıştı.

Feteli Han hayattayken, kuzeydoğu Azerbaycan'ın siyasi birliğinin üst seviyede gerçekleştiği görülüyordu, ama ölünce, pek sağlam ekonomi temeli olmayan ve silah gücüyle kurulan devlet, hemen çöktü. Devlet temelinde ortaya çıkan bu dağılma Guba Hanlığı'ndan sonra Bakü Hanlığı'na da geçti. Bakü Hanlığı'nın Guba Hanlığı'na vassal bağlılığı bir taraftan onu dış saldırılardan koruyor, üretici güçlerin gelişimine yol açıyor olsa da, diğer taraftan Bakü hükümdarlarının özgür faaliyetlerini kısıtliyordu. Fakat hanlıkta hakimiyet uğruna sürekli mücadeleler başlatılmıştı. Bu mücadele ve münakaşalar önce II. Mirza Muhammet Han (1787) ile onun amcası Muhammet Kulu Ağa (1791-1792) arasında başladı ve daha sonra da II. Mirza Muhammet Han ile Mirza Muhammet Han'ın amcazadesi Hüseyin Kulu Han (1792) arasında devam etti.

Fakat, Feteli Han'ın halefleri, özellikle de, büyük oğlu Ahmet Han, Bakü Hanlığı'nın kaybedilmesini bir türlü içlerine

sindiremiyorlardı. Feteli Han'ın ölümü sonrası Guba Hanlığı tahtına oturan (Mart 1791 y.) Şeyh Ali Han, II. Mirza Muhammet Han tarafından defalarca Bakü'den kovulmuştu. Bu iç çekişmeler sonucunda zaten büyük olmayan Bakü Hanlığı birkaç kere daha parçalandı.

Hüseyin Kulu Han, 1792 yılında tahta çıktığı andan itibaren hakimiyet uğruna Şeyh Ali Han'la[56] mücadelede kendi hakimiyetini koruma çabası içinde olmuştur. Ama Şeyh Ali Han'dan her tür destek alan II. Mirza Muhammet Han, Bakü'ye iki saldırı düzenliyor ve ilkinde pek başarılı olamasa da Guba askeri güçleriyle Bakü'ye yaptığı II. saldırısında ise Bakü Hanlığı ile Guba Hanlığı arasındaki birçok anlaşmanın bitmesine neden olmuştur.[57]

Bakü hükümdarlarının kendi aralarında hiç dinmeyen münakaşalar ve yine Gubalı Feteli Han'ın halefleri arasındaki hoşnutsuzluklar, Bakü Hanlığı'nı zayıf düşürdü ve dış düşmanların Hanlık üzerine iddialarının artmasına zemin oluşturdu. 1790 yıllarında, Ağa Muhammed Kacar'ın İran'da güçlü bir konuma gelmesi ile İran saldırısı Azerbaycan'ı tehdit etmeye başladı. Bir taraftan böyle karmaşık siyasi durum, iç feodal savaşları, Guba Hanlığı'nın eski kudret ve gücünü yeni baştan canlandırmaya çalışarak Bakü Hanlığı'nı kendisine tabi kılmaya çalışan Şeyh Ali Han'ın baskısı, diğer taraftan da Ağa Muhammet Kacar tehlikesi Bakü Hanı'nı Rusya'ya yönelmek zorunda bıraktı.

Tahta çıkan Hüseyin Han bağımsızlığını sağlamak ve Hanlığı dağılmaktan, İran ve Guba Hanlarının işgalinden korumak amacıyla Rusya'dan destek almak istiyordu. Bu amaçla da Bakü Hanı iki defa (1792 yılında[58] ve 1795 yılında) Bakü Hanlığını kendi himayesine alması konusunda Rusya Devleti'ne başvuruda bulundu.

II. Katerina da I. Petro'nun olağan doğu siyasetini sürdürmekteydi. Azerbaycan hükümdarlarının kendi aralarında çıkan geçimsizliklerin çözümünde Rusya'yı kendilerine "hakem" olarak görmek istemelerinden yola çıkan II. Katerina bölgede düzenin sağlanmasını sabırsızlıkla bekliyordu. Gelişmeleri dikkatle izleyen Rusya kabinesi "Bakü Hanı'nın bağımsızlığını

tanımakla", kendi himayesi altına almak" konusunda ikilem içindeydiler. Çünkü Şeyh Ali Han, Rusya'da kendilerini himayesi altına almaları isteğiyle yazdıkları dilekçede (1793) Bakü Hanlığı'nı da kendi mülkleri olarak göstermişti.[59] Fakat, bu ikileme rağmen, II. Katerina, Bakü şehrinin transit önemini ve Şeyh Ali Han'ın dış siyasetine pek uymadıklarını da göz önünde bulundurarak, Bakü Hanlığı'nı Rusya'nın egemenliği altına almaktan yanaydı. Azerbaycan'ın tamamını ve özellikle de Bakü Hanlığı'nı işgal etmek üzere kafasında tasarladığı planlarını gerçekleştirmek için bu uygun şansı asla kaçırmak istemiyordu. Fakat, İran tarafından gelen tehdit dolayısıyla, Rusya beklemeyi tercih etti ve hiçbir harekette bulunmadı. 1795 yılı sonbaharında Şeyh Ali Han'la Hüseyin Kulu Han arasında bir barış anlaşması yapıldı. Barış anlaşmasının aslı şuydu: "Bakü Hanlığı'ndan gelen gelir üçe ayrılacaktı: biri Bakü Hanı'na, diğeri Şeyh Ali Hana, üçüncüsü de Balahan köyü'ne yerleşen II. Mirza Muhammet Han'a verilecekti.[60] Fakat 1795 yılına kadar Bakülü Hüseyin Kulu Han bu şartları bozarak Balahan kalesine saldırdı ve II. Mirza Muhammet Han'ı Guba'ya saldırmak için zorladı.

II. Katerina hükümeti bu çatışmalara müdahale etmedi. Ama Hüseyin Kulu Han Bakülü'nün Rusya'ya başvurusunu bir fırsat olarak kullanıp 1795 yılının Eylül'ünde Bakü Hanlığı'nı Rusya'nın himayesi altındaki protektorat devlet olarak kabullenmeye razı oldu. Fakat 1795 yılının yazında Ağa Muhammed Han Kacar'ın Güney Kafkasya'ya saldırmasıyla bu mutabakat tam olarak gerçekleştirilemedi, yani resmileştirilmesi durduruldu.

Hüseyin Kulu Han Bakülü, Rusya'dan hiçbir somut cevap almaması üzerine ve kendi topraklarını korumak amacıyla Ağa Muhammed Han'ın Gürcistan zaferini (12 Eylül 1795) kutlayan Guba, Şeki ve Şamahı Hanlarıyla birleşti. Fakat Tiflis'te bozguna uğrayan Ağa Muhammet Han, bu kez silahlarını Azerbaycan'a karşı yöneltti.

Bakü şehrinde savaş tazminatı olarak büyük meblağda para ve eşya götürerek Hüseyin Kulu Han'a ve diğer Azerbaycan hanlarına, kendisine boyun eğme simgesi olarak rehinelerini

göndermek konusunda bir ferman yolladı.[61]

Daha Rusya'dan destek almak için ümitli olan Hüseyin Kulu Han, Ağa Muhammet Han'ın kendisine yaptığı itaat teklifini reddetti. Olayların akışı Hüseyin Kulu Han'ın çıkarları doğrultusunda ilerliyordu. 1795 yılı sonuna yakın II. Katerina, Rus ordularının Güney Kafkasya ve Kafkaslar ötesine getirilmesi ve burada İran egemenliğinin güçlenmesini engellemek için general Gudoviç'e emir verdi. Bu da Bakü Hanlığını dağılmaktan kurtardı. Fakat İran'ın tekrar saldırmayacağından pek emin olmayan Hüseyin Kulu Han, tehlikesizlik konusunda bir garantisinin olmadığı için, Ağa Muhammet Han'ın ordusu Azerbaycan'ı terk edince, kendi elçisi Muhammet Selim Bey'i Rusya'ya göndererek "Hüseyin Kulu Han ve kendi halkı adına Rusya'ya sonsuza dek sadık kalacakları hususunda yemininin, tüm inançla kabul edilmesi üzere" Rusya devletine başvuruda bulundu.[62] Bakü hükümdarı kendi dilekçisinde Bakü limanının önemini, burada güçlü kale duvarlarının bulunmasının süregelen iç çekişmeler ortamında bile tüccarlar için tehlikesiz bir ortam oluşturmuş olduğunu vurgulayarak teklifinin kabul edilmesini istiyordu.[63] Bununla da o, kendi inancını şöyle dile getiriyordu: "eğer Bakülüler 'Haşmetmehap İmparatorun' iltifat takdirnamesine layık görülürlerse, hiçbir düşman Bakü kalesine saldırmaya cesaret etmez ve ahali de 'Yüce Rusya sarayına özenle hizmet göstermeye gayret ederek' hayatını huzur içinde sürdürebilir".[64]

Bakü elçisinin Rusya tarafından sıcak karşılanması, Rusya Devleti'nin Bakü Hanlığı'nı sadece himayesi altına almakla kalmayıp, sömürgecilik siyasetine yöneldiğini kanıtlıyor.

Bakü Hanı'yla aynı zamanda Güney Kafkasya'nın diğer hükümdarları da Rusya Devleti'nin himayesine baş vurdular ve bu da II. Katerina'ya 1796 yılında general V.Zubov'un kumandanlığı altında silahlı kuvvetlerin buraya getirmesi için güzel bir bahane oldu.

(Dowamy bar)... Taryhy makalalar